

Питање ктиторства цркве Светог Ђорђа у Полошком*

Драгана Павловић**

Универзитет у Београду – Филозофски факултет

UDC 726.54:75.052](=163.41:497.7 Pološko)»13»

347:316.323.5](497.11)(093)»13»

DOI 10.2298/ZOG1539107P

Оригиналан научни рад

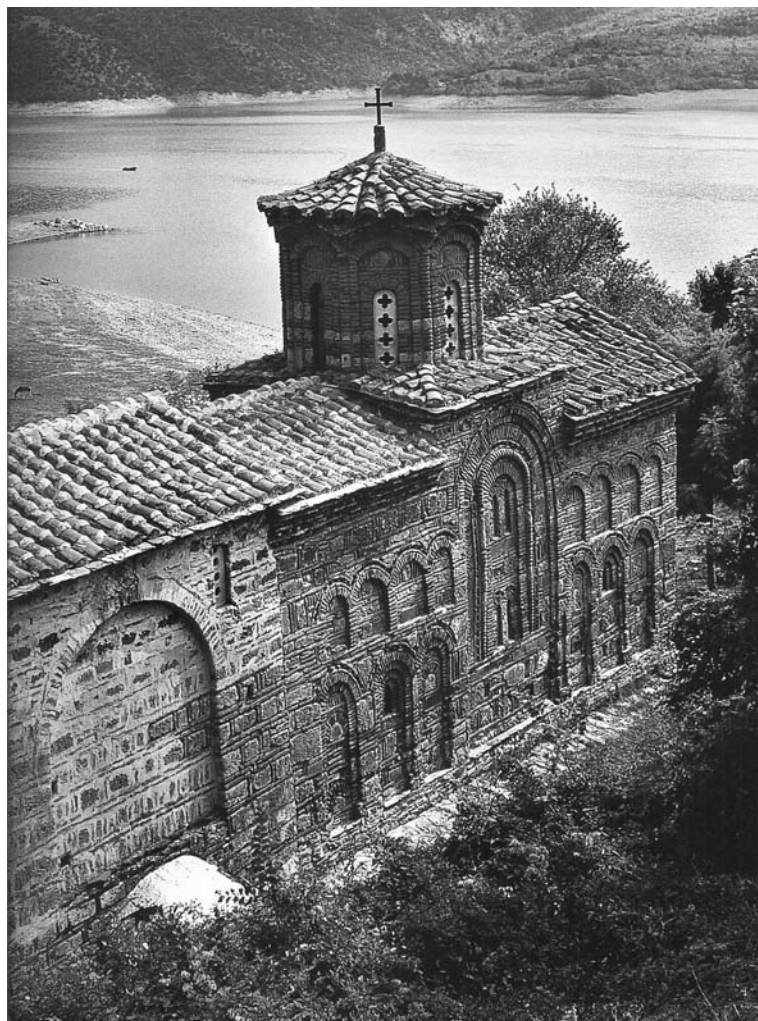
У раду се размајтра питање ктиторства цркве Светог Ђорђа у Полошком и преиспитују се ставови ранијих истраживача о овом проблему. Према мишљењу засниваном у досадашњој научној литератури, Јован Драгушин, браћо од кнеза Душана, зајео је подизање храма у Полошком, а цркву је довршила и украсила фрескама његова мајка. Анализом писаних и ликовних извора дошло се до закључка да је за подизање цркве у Полошком, као и за њено осликавање, заслужна искључиво монахиња Марија, мајка Јована Драгушина.

Кључне речи: Свети Ђорђе у Полошком, Јован Драгушин, монахиња Марија, ктиторка, власнички портрет, српско сликарство XIV века

The paper seeks to establish who was the founder of the church of Saint George at Pološko and revise the conclusions of previous researchers regarding this issue. According to the opinion commonly adopted in the scholarly literature, Jovan Dragušin, a cousin of King Dušan, had merely undertaken the construction of church at Pološko, whereas his mother was responsible for the completion of construction and painting of frescoes in the church. Through an analysis of written and visual sources the conclusion is reached that the sole person responsible for the construction and painting of the church at Pološko was the nun Maria, the mother of Jovan Dragušin.

Keywords: Saint George at Pološko, Jovan Dragušin, nun Maria, female donor, portrait of a nobleman, Serbian painting of the fourteenth century

Од 1931. године, када је Ђорђе Мано-Зиси у часопису *Старинар* објавио прве резултате истраживања фресака у цркви Светог Ђорђа у Полошком, па све до 1982, када се започело с радовима на конзервацији живописа тог храма, знања о историји полошке цркве темељила су се на подацима из две даровне повеље светогорским манастирима (сл. 1).¹ Прва по-

Сл. 1. Црква Светог Ђорђа у Полошком, поглед с југозападне стране (према: Коруновски, Димитрова, Византијска Македонија, Таб. 95)

Fig. 1. Church of Saint George in Pološko, view from the southwest (after: Korunovski, Dimitrova, Byzantine Macedonia, Pl. 95)

* Рад је настао као резултат истраживања у оквиру пројекта *Српска средњовековна уметност и њен европски контекст* (ев. бр. 177036), који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Скраћена верзија овог рада саопштена је на VI националној конференцији византолога Србије, одржаној у Београду од 18. до 20. јуна 2015. године. Велику захвалност дугујемо професору Драгану Војводићу, који нам је скренуо пажњу на ову тему, указао на проблем ктиторства полошке цркве и подстакао нас на истраживање. Професору Војводићу захваљујемо и на драгоценим запажањима и важним сугестијама приликом писања текста.

** drpavlov@f.bg.ac.rs

¹ Ђ. Мано-Зиси, *Полошко*, *Старинар* 6 (1931) 114–123; В. Р. Петковић, *Прејед црквених споменика кроз њовесницу српског народа*, Београд 1950, 258–259; В. Ј. Ђурић, *Византијске фре-*

скама, којом краљ Душан цркву Светог Ђорђа у Полошком са свим добрима поклања манастиру Хилан-

ске у Јујославији, Београд 1974, 83–84, 219–220; idem, *Полошко. Хиландарски мейох и Драгушинова тробница*, Зборник Народног музеја 8 (Београд 1975) 327–342; T. Velmans, *La peinture murale byzantine à la fin du Moyen Âge I*, Paris 1977, 237; G. Babić, *Quelques observations sur le cycle des grandes fêtes de l'église de Pološko (Macédoine)*, SA 27 (1978) 163–178; К. Балабанов, А. Николовски, Д. Корнаков, *Споменници на културата на Македонија*, Скопје 1980, 147.

дару, издата је 1340. године.² Другом су деспот Јован и његов брат Константин Драгаш између 1372. и 1375. године приложили Полошко руском манастиру Светог Пантелејмона.³ О личностима непосредно повезаним са историјом полошке цркве драгоцени подаци налазе се у првом, хиландарском документу. У експозицији те повеље наводи се да је Драгушин пронашао место за свој гробни храм. Ауктор вели: „... место које је пронашао брат краљевства ми Драгушин и где је положено тело његово, цркву у селу Полошком.“⁴ Даље се у истом документу напомиње да се црква, по жељи Драгушинове мајке деспотице Марине, тада монахиње Марије, са свим својим добрима поклања Богородици Хиландарској. Тај део повеље гласи: „... прими краљевство ми молбу и обраћање веома вољене и истинске матере краљевства ми деспотице, која срећно срцем и љубављу подстакнута спомену краљевству ми, па приложих овај мали дар Богородици Хиландарској цркву: светог и славног великомученика Христовог Георгија. Село Полошко са међама и засеоцима и са млиновима и са сенокосима и са свим правинама села тога...“⁵

И док се о личности заслужној за подизање и украшавање цркве Светог Ђорђа у Полошком истраживачи нису изјашњавали,⁶ помињање тог храма као места на којем је положено тело Јована Драгушина навело је истраживаче на то да без резерве закључе како је тај великаш у полошкој цркви сахрањен.⁷ При томе су о родбинској вези између деспотице, Драгушина и српског краља Душана изношена различита мишљења,⁸ а датовање живописа те цркве заснивано

² С. Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 409–410 (извод); А. Соловјев, *Одабрани сјоменици српској цркви од XII до краја XV века*, Београд 1926, 122–125; С. Марјановић-Душанић, Т. Суботин-Голубовић, *Повеља краља Стефана Душана о поклону Хиландару цркве Св. Ђорђа и села Полошко*, Стари српски архив 6 (2007) 55–67.

³ Новаковић, *Законски сјоменици*, 514; Марјановић-Душанић, *Суботин-Голубовић, Повеља краља Стефана Душана*, 63–64.

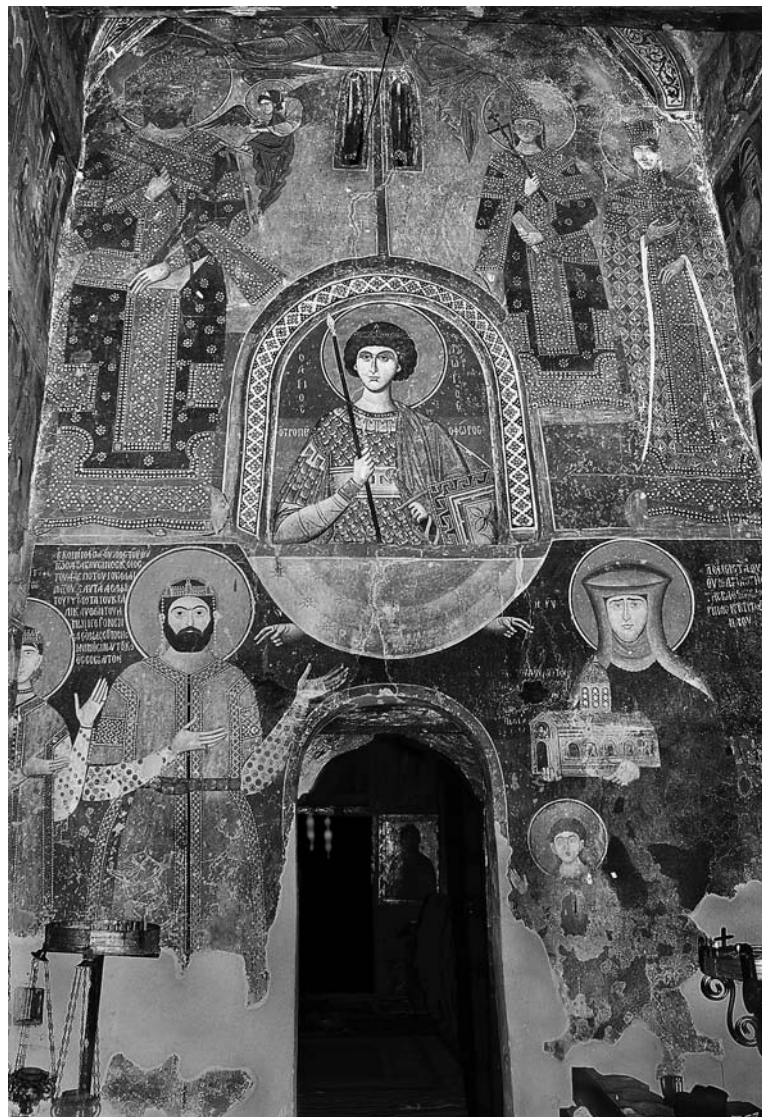
⁴ Соловјев, *Одабрани сјоменици српској цркви*, 124; Марјановић-Душанић, *Суботин-Голубовић, Повеља краља Стефана Душана*, 57–58, 59–60.

⁵ *Ibid.*

⁶ Закључено је само да су цркву у Полошком подигли блиски рођаци краља Душана, в. Ђурић, *Полошко*, 328.

⁷ Мано-Зиси, *Полошко*, 116; Петковић, *Прејед црквених сјоменика*, 258; Ђурић, *Византијске фреске*, 84; *idem*, *Полошко*, 328, 341–342 (Војислава Ђурића су, осим податка из повеље, на закључак о полошком храму као Драгушиновој гробној цркви навели и положај представе Распећа на северном зиду поткуполног простора, њена величина и посебна иконографија, као и смештање композиције Деизиса испод ње); Babić, *Quelques observations*, 163; Балабанов, Николовски, Корнаков, *Сјоменици*, 147.

⁸ Податак из повеље о томе да је Драгушин браћ Стефана Душана поједини истраживачи су у својим текстовима само поновили (Мано-Зиси, *Полошко*, 115–116; Петковић, *Прејед црквених сјоменика*, 258; Ђурић, *Византијске фреске*, 84; Балабанов, Николовски, Корнаков, *Сјоменици*, 147), док су други пак настојали да прецизније одреде рођачку везу између српског владара и властелина. Претпоставка да је Драгушин син Стефана Дечанског и Марије Палеолог, односно брат по оцу Стефана Душана [Ј. Радонић, *О десјоју Јовану Оливеру и његовој жени Ани Марији*, Глас СКА 94 (1914) 84–85], поновљена је у: В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевијековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 24–25. Нешто другачија била је претпоставка о Јовану Драгушину као сину деспота Драгослава и краљице Теодоре, мајке Стефана Душана и бивше жене Стефана Дечанског, cf. Р. Грујић,

Сл. 2. Црква Светог Ђорђа у Полошком, наикадашња западна фасада

Fig. 2. Church of Saint George in Pološko, former western façade

је на иконографској и стилској анализи фресака. Настанак овог сликарства смештан је у време од четрдесетих година до почетка осме деценије XIV века.⁹

Конзерваторски радови на живопису цркве у Полошком трајали су од 1982. до 1986. године. Након уклањања слоја живописа из XVII столећа, који је покривао фреске из XIV века, на некадашњој западној фасади храма откривена је првобитна сложена портретска целина. Резултати до којих су током тих истраживања дошли Цветан Грозданов и Димитар Ђорнаков објављени су у њиховим коаутор-

Краљица Теодора, мајка цара Душана, Гласник Скопског научног друштва 1/2 (1925) 322–323, као и мишљење да је Драгушин син бугарске деспотице Кераце, мајке краљице Јелене и таште краља Стефана Душана, cf. Ђ. Сп. Радојичић, *Краљица Марија*, Мисао 21/1–2 (Београд 1926) 90; Ђурић, *Полошко*, 328.

⁹ Живопис у полошкој цркви датовањем је широко, у XIV век (Мано-Зиси, *Полошко*, 116; Николовски, Корнаков, Балабанов, *Сјоменици*, 147), или одређеније, у 1340. годину (Н. Мавродинов, *Старобугарската живопис*, Софија 1946, 149), четврту деценију XIV столећа (С. Радојичић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, 149), време око 1370. године, односно до 1378. године (Ђурић, *Византијске фреске*, 83, 220; *idem*, *Полошко*, 332–333), те у другу половину XIV столећа, односно у време између 1340. и 1378. године (Babić, *Quelques observations*, 163, n. 2, 178).

Сл. 3. Драѓушинова суђуриа, Јован Драѓушин, монахиња Марија, Драѓушинов син, доња зона, некадашња зајадна фасадa, Полошко

Fig. 3. Dragušin's wife, Jovan Dragušin, nun Maria, Dragušin's son, bottom row, former western façade, Pološko

ским текстовима публикованим у три броја часописа *Зограф*.¹⁰ У полошкој цркви, једнако као и нешто касније у лесновској припрати, представа породице српског владара Стефана Душана налази се изнад портрета чланова велмошке ктиторске породице (сл. 2).¹¹ Тиме је указано на хијерархијски однос актуелног владара и његових поданика.¹² На северном делу западне фасаде храма у Полошком, у горњој зони, приказан је краљ Стефан Душан, а на јужном делу истог зида, такође у горњој зони, насликани су његов син Урош и краљица Јелена. Христос Емануил полаже круне на главе краља Душана и Уроша и, уједно, преко анђела ставља круну на главу краљице Јелене и мач у руку краљу Душану. Свети Ђорђе, патрон полошког храма, допојасно је приказан у лунети над улазом у цркву. Испод њега се налази полукруг божанске светлости, из којег се помагају руке Божије. Оне шаљу благослов члановима угледне велмошке

породице. Представа Јована Драгушина са женом смештена је испод приказа српског краља, на северни део западне фасаде храма, док се јужно од улаза, испод портрета Уроша и краљице Јелене, налазе фигуре Драгушиновог сина и мајке – монахиње Марије (сл. 3). Представници владарске породице, једнако као и чланови ктиторске, насликани су с нимбом око главе.¹³ За нашу тему најзначајнији су портрети Јована Драгушина и његове мајке монахиње Марије. Драгушин је приказан фронтално, руку подигнутих у молитви, као човек средњих година и упечатљивих црта лица (сл. 4). На глави му је венац у виду хоризонталног металног обруча, искићеног двоструким низом бисера и са три камариона с драгим камењем

¹⁰ Ц. Грозданов, Д. Ђорнаков, *Историјски њорџреџи у Полошком I*, Зограф 14 (1983) 60–66; Ц. Грозданов, Д. Ђорнаков, *Историјски њорџреџи у Полошком II*, Зограф 15 (1984) 85–93; Ц. Грозданов, Д. Ђорнаков, *Историјски њорџреџи у Полошком III*, Зограф 18 (1987) 37–42.

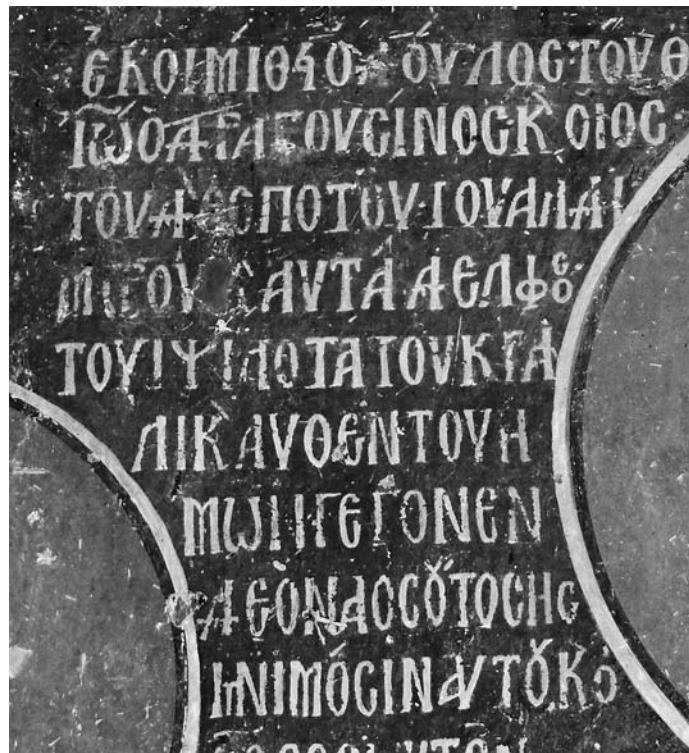
¹¹ За Лесново cf. С. Габелић, *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Београд 1998, 167–172, Т. XL–XLIV, сл. 78–79.

¹² Д. Војводић, *Идејне основе српске владарске слике у средњем веку*, Београд 2006 (непубликована докторска дисертација), 263–269.

¹³ За изглед портрета на некадашњој западној фасади полошке цркве v. Грозданов, Ђорнаков, *Историјски њорџреџи I*, 60–66, сл. 1; Грозданов, Ђорнаков, *Историјски њорџреџи II*, 85–89, сл. 1; Грозданов, Ђорнаков, *Историјски њорџреџи III*, 37–39; И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске власице у доба Немањића*, Београд 1994, 147–148, сл. у боји 11 и 12, црт. 37; В. Поповска-Коробар, *Полошки манастир Св. Ђорѓи*, Скопје 1998, 9–10; Д. Корнаков, *Полошки манастир Св. Ђорѓи*, Скопје 2006, 34–46, 110–111; С. Коруновски, Е. Димитрова, *Византијска Македонија. Историја на уметноста на Македонија од IX до XV век*, Скопје 2006, 177–178, сл. 100–101; Е. Dimitrova, *The portal to heaven. Reaching the gates of immortality*, Ниш и Византија 5 (2007) 370–371, fig. 3; А. Ristovska, *L'église Saint-Georges de Pološko (Macédoine): recherche sur le monument et ses peintures murales (XIVe siècle)*, Paris 2010 (непубликована докторска дисертација), 26–45.

Сл. 4. Јован Драгушин, доња зона, некадашња зајадна фасада, Полошко
 Fig. 4. Jovan Dragušin, bottom row, former western façade, Pološko

Сл. 5. Напис поред портрета Јована Драгушина
 Fig. 5. Inscription beside the portrait of Jovan Dragušin

и бисерима. Горња ивица обруча украшена је низом зубаца од бисера, док се с доње ивице венца спуштају бисерне препендулије. Властелин је одевен у доњу хаљину, то јест кошуљу, и горњу хаљину – дуг пурпурни кавадиион кратких рукава. Он се благо шири од струка надолу, расечен је спреда целом дужином и затворен дугмадима; видљива су четири златна дугмета у горњем делу. Кавадиион је украшен златним мотивима двоглавих орлова у круговима, плавим драгим камењем и бисерима на широким перибрахионима и оптокама окер боје, које прате све ивице хаљине. Потпасан је црвеним појасом са округлим златним плочицама, који се спушта низ властелинов десни бок. На малом прсту обе руке Драгушин носи прстен. Натпис поред њега, у преводу, гласи: „Представи се раб Божији Јован Драгушин и син деспота Алдимира и истинити брат преузвишеног краља и господара нашег, а настао је овај храм у његов помен и Бог ће да га спасе“ (сл. 5). Јужно од улаза насликана је монахиња Марија с моделом храма у рукама (сл. 6). Њено лице приказано је фронтално, а тело је благо окренуто улево. Представљена је као старија жена овалног лица, дугачког носа, тамних очију и повијених обрва. На глави има вео светлољубичасте боје, који обавија врат и пада на рамена. Одевена је у

Сл. 6. Монахиња Марија, доња зона, некадашња зајадна фасада, Полошко
 Fig. 6. Nun Maria, bottom row, former western façade, Pološko

тамну мантију. У пратећем натпису стоји: „Моление рабе Божије Марије преблагородне деспотице назване Марина и ктиторке храма“ (сл. 7).¹⁴

Након открића ових портрета и пратећих натписа одређене су родбинске везе између српског краља Душана и Јована Драгушина,¹⁵ док је на основу помена грчких земаља у Душановој титули живопис полошке цркве датован у време између 1343. и 1345. године.¹⁶ Управо је помињање Јована Драгушина као особе заслужне за проналажење места за храм у повељи издатој 1340. године навело истраживаче на закључак како је Драгушин почео да гради храм у Полошком као своју гробну цркву и како је након властелинове изненадне смрти његова мајка деспотица Марина, тада монахиња Марија, преузела бригу не само о завршетку радова на изградњи храма већ и о његовом живописању.¹⁷ Аргумент за тврдњу о Драгушиновој активности око подизања сопствене гробне цркве пронађен је у натпису: „А настала је ова ћерамида месеца августа на матрицама Драгушина“, који се налази на једној ћерамиди слемењачи откривеној међу грађевинским материјалом након конзервације архитектуре цркве Светог Ђорђа.¹⁸ На основу тог натписа изведен је закључак о постојању Драгушинове радионице за израду ћерамида и других предмета од печене земље у близини полошког храма, чиме су објашњене честа употреба керамице у зидању ове цркве и богата керамопластичка декорација фасада.¹⁹ Ради проналажења Драгушинове гробнице – а на основу податка из повеље из 1340. године о томе да је у цркви у Полошком положено његово тело, као и сликаног програма у том храму, те на основу натписа уз Драгушинов портрет на западној фасади – спроведена су археолошка испитивања. У зиданој гробници откривеној у југозападном делу западног травеја цркве пронађени су скелетни остаци који су, судећи по анализи остеолошког материјала, припадали млађем мушкарцу, односно, како је претпостављено, Драгушиновом сину.²⁰ Сходно томе, закључено је да је Дра-

Сл. 7. *Натпис поред портрета монахиње Марије (према: Грозданов, Ђорнаков, Историјски портрети II, сл. 3)*

Fig. 7. *Inscription beside the portrait of nun Maria (after: Грозданов, Ђорнаков, Историјски портрети II, Fig. 3)*

гушиново тело првобитно било положено у поменути гробницу, али да је касније из непознатих разлога пренето на неко друго место.²¹

Мишљење да је Јован Драгушин био ктитор Полошког, односно да је полошки храм задужбина Драгушина и његове мајке, то јест да је поменути властелин започео зидање Светог Ђорђа, а цркву довршила и украсила фрескама монахиња Марија, прихваћено је и у новијој научној литератури.²² Преиспитивање тог становишта налаже поновно разматрање свих расположивих података. Најпре, важно је нагласити чињеницу да помињање Драгушина у повељи из 1340. године као особе која је пронашла место за свој гробни храм не указује нужно на то да је он уједно био заслужан и за подизање цркве у Полошком. Напротив, обичај да

¹⁴ За описе ових портрета и натписе крај њих в. Грозданов, Ђорнаков, *Историјски портрети I*, 64–66, сл. 1, 4, 5; Грозданов, Ђорнаков, *Историјски портрети II*, 85–87, сл. 1–3; Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 147–148, црт. 37, сл. у боји 11 и 12; Поповска-Коробар, *Полошки манастир*, 10; З. Расолоска-Николовска, *Ктиторски портрети во зидно сликарство во Македонија*, in: eadem, *Средновековна уметност во Македонија. Фрески и икони*, Скопје 2004, 296–297; Б. Поповић, *Косиим и инсииније српске властеле у средњем веку II*, Београд 2006 (непубликовани магистарски рад), 40–42; Корнаков, *Полошки манастир*, 34–36, 40, 110–111; Ristovska, *L'Église Saint-Georges*, 28–29, 39–43.

¹⁵ Јован Драгушин је био, као што се сазнаје из натписа, син деспота Алдимира и Марије, ћерке бугарског цара Смилца, од којег је, како се претпоставља, Драгушинов отац могао добити деспотску титулу. Деспотица Марија била је, дакле, сестра Теодоре, прве жене Стефана Дечанског, и тетка српског краља Стефана Душана, а Јован Драгушин био је његов брат од тетке (Грозданов, Ђорнаков, *Историјски портрети I*, 64–65).

¹⁶ *Ibid.*, 63.

¹⁷ Грозданов, Ђорнаков, *Историјски портрети II*, 87.

¹⁸ Грозданов, Ђорнаков, *Историјски портрети III*, 39–40, сл. 5, 5а.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ Грозданов, Ђорнаков, *Историјски портрети III*, 39–42; Ж. Микић, *Тело сина деспота Јована Драгушина у Полошком манастиру*, *Зограф* 18 (1987) 44.

²¹ *Ibid.*

²² Cf., на пример, Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 10, 19–20, 54, 86, 147–148; Поповска-Коробар, *Полошки манастир*, 7, 10; Корнаков, *Полошки манастир*, 40, 48; Коруновски, Димитрова, *Византијска Македонија*, 125, 177, 271, 274; Марјановић-Душанић, Суботин-Голубовић, *Повеља краља Стефана Душана*, 62, 66; Dimitrova, *The portal to heaven*, 371; Ristovska, *L'Église Saint-Georges*, 42, 46; I. Σίσου, *Ο Άγιος Νικόλαος του Κυρίτου στην Κατορία και ο Άγιος Γεώργιος στο Полошко*, Ниш и Византија 9 (2011) 321; А. Попова, *Поиребнаџа лџиуриџа и фрескиџе во црквиџа Св. Ђорџи Полошки*, *Хоризонти* 8 (Битола 2012) 179–180, 182, 186; К. Минчева, *Историјески сведения за Полошкия манастир „Св. Ђорџи Победоносџ“*, *Годишник на Софийския университет Св. Климент Охридски* 98/17 (2013) 206; А. Popova, *The Acheiropoietos images in St. Georges at Pološko*, *Patrimonium. Mk* 11 (Скопје 2013) 157; eadem, *The cult of the Virgin and the liturgical poetry in the Feast cycle at St. George at Pološko*, *Patrimonium. Mk* 12 (2014) 133, n. 1, итд. Једино је у раду Загорке Расолоске-Николовске (eadem, *Ктиторскиот портрет*, 297) монахиња Марија поменута као особа која је подигла полошки храм.

ктитор сагради храм на месту које је пронашла друга особа, што је неретко било праћено чудима и обележавањем изабраног места крстом, био је веома раширен.²³ Тако је, примера ради, свети Сава у оснивачкој *Дечанској хрисовуљи* поменут као личност што је пронашла и благословила место на којем је црква подигнута: „... он и овде у овом месту које се зове Дечани у Затрнавској жупи, нашавши место красно и погодно за подизање Божјег дома...“²⁴ Добро је, међутим, познато да први српски архиепископ није био ктитор Дечана. Штавише, у редовима који следе у *Дечанској хрисовуљи* изричито је наведено како свети Сава није саградио Пантократоров храм.²⁵ Осим тога, поменути натпис на керамици слемењачи која се данас чува у Музеју-галерији у Кавадарцима не представља поуздан доказ о Драгушиновом учешћу у зидању полошког храма и о постојању радионице у његовој близини. Чак и да је радионица постојала и да ју је Драгушин основао, керамида с поменутим текстом, уколико је њено датовање у време око 1343. године поуздано, настала је тек после Драгушинове смрти и тада је била употребљена приликом зидања цркве у Полошком.²⁶

У повељи из 1340. године, хиландарском документу за Полошко, истичу се једино Драгушинове заслуге у вези с проналажењем места за храм. Помињање тог властелина као ктитора, које би поткрепљивало тврдње ранијих истраживача, у даљем тексту повеље је изостало. Уколико је Драгушин заиста започео с подизањем сопственог гробног храма, поставља се питање о томе да ли би и због чега би краљ Душан и монахиња Марија пропустили да нагласе и наведу како је тај њима близак сродник био његов ктитор. И док се, дакле, у хиландарском акту ни Драгушин ни његова мајка не помињу као особе заслужне за подизање и украшавање цркве у Полошком, фреске на западној фасади храма дају сасвим прецизан одговор на питање о његовом ктитору. О личности заслужној за подизање и осликавање цркве у Полошком податке пружају насликани портрети и пратећи натписи. Јован Драгушин је представљен без модела храма у рукама, а у натпису крај његовог лика нема помена о ктиторству (сл. 4, 5). Другачије речено, да је тај властелин започео подизање полошког храма, то би било истакнуто у натпису покрај његовог портрета и наглашено начином приказивања његовог лика. С друге стране, постоје и примери који показују да су особе заслужне за градњу, обнову и осликавање цркве могле бити представљене без модела храма у рукама, али су њихове заслуге истицане у ктиторским или пратећим натписима (дес-

пот Јован Оливер у припрати Леснова, кесар Новак у пећинском храму на острву Мали град на Преспии, војвода Михаило у цркви Свете Петке у Вици, ктитори Светог Маманта у Лувари и Богородичине цркве у Какопетрији на Кипру, молдавски војвода Петар Рареш у католикону манастира Дионисијата),²⁷ што није учињено у Полошком. Надаље, да је Свети Ђорђе у Полошком био заједнички ктиторски подухват, то јест да је Драгушин започео са изградњом сопственог гробног храма, а да је његово подизање и живописање довршила његова мајка монахиња Марија, на западној фасади те цркве, тамо где се налази ктиторски портрет, очекивала би се представа сина и мајке како заједно приносе модел своје задужбине патрону. Судећи по бројним примерима, приказ двеју личности с моделом храма углавном означава њихово заједничко ктиторство.²⁸ Модел цркве између себе држе како особе које су истовремено учествовале у оснивању храма тако и оне од којих је једна започела подизање цркве, а друга довршила њену градњу или је само осликала. На такав начин приказани су, рецимо, Стефан Дечански и Душан у Дечанима,²⁹ кнез Паскач и севастократор Влатко у Псачи,³⁰ војвода Радул и кнез Богоје у Лапушњи.³¹ Насупрот наведеним примерима, приказ Јована Драгушина на некадашњој западној фасади цркве у Полошком, како је означено у натпису крај његовог лика, јесте посмртни портрет. Када је реч о српском средњовековном сликарству, слично Драгушину – с рукама

²⁷ За поменуте примере cf. A. Stylianou, J. Stylianou, *Donors and dedicatory inscriptions, supplicants and supplications in the painted churches of Cyprus*, JÖBG 9 (1960) 110–111, 120–121, fig. 14; B. J. Ђурић, *Мали Град – Св. Аџанасије у Косјурју – Борје*, Зограф 6 (1975) 31–35, сл. 4, 5; A. Stylianou, J. A. Stylianou, *The painted churches of Cyprus. Treasures of Byzantine art*, London 1985, 76, 246–247, fig. 31, 140; Ђорђевић, *Зидно сликарство српске власице*, 177, црно-бела сл. 84; Габелић, *Манасџир Лесново*, 34, Т. XLIV; Μ. Αχελιάστου-Ποταμιάνου, *Η κτιτορική παράσταση της μονής της Αγίας Παρασκευής στο Μονοδένδρι της Ηλείρου (1414)*, ΔΧΑΕ 24 (2003) 231–241, еик. 1, 5; E. N. Τσιγαρίδας, *Καστοριά. Κέντρο ζωγραφικής την εποχή των Παλαιολόγων (1360–1450)*, Θεσσαλονίκη 2013, 492, 498 (еик. 417); N. Διονυσόπουλος, *Γυναικείες παρουσίες στο Άγιον Όρος: τα οικογενειακά πορτρέτα της Έλενας Ράρες και της Ρωζάνδρας Λαλουσεάδου, πριγκιπισσών της Молдаβίας, στις Μονές Διονύσιου και Δοχειαρίου (16^{ος} αι.)*, in: ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ. *Зборник у часті Мирјане Живојиновић*, II, eds. Б. Миљковић, Д. Целебидић, Београд 2015, 469–474, еик. 2.

²⁸ Представа двеју особа с моделом храма не изражава увек њихов заједнички труд и бригу око подизања и осликавања храма, као што показује, примера ради, ктиторска композиција из Раванице. Иако је на породичном портрету кнегиња Милица приказана како са супругом носи модел храма, по сачуваним преписима двеју оснивачких повеља јасно је да је кнез Лазар сам био ктитор раваничког храма, cf. T. Starodubcev, *Srpsko zidno slikarstvo u doba Lazarevića i Brankovića (1375–1459)*, Beograd 2007 (непубликована докторска дисертација), 80, 126; eadem, *Задужбинарство и књишници у Србији у доба Лазаревића*, Саопштења 42 (2010) 45; eadem, *О њорџрејима у Раваници*, ЗРВИ 49 (2012) 340–345.

²⁹ Д. Војводић, *Порџреји владара, црквених достџојанственика и џлемића у наосу и џриџрајџи*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и сџудџије*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 265–275; Тодић, Чанак-Медић, *Манасџир Дечани*, 439, сл. 358.

³⁰ З. Расолкоска-Николовска, *О исџоријским њорџрејима у Псачи и времену њиховој насџанка*, Зограф 24 (1995) 43–49, сл. 5–7; Ђорђевић, *Зидно сликарство српске власице*, 172–175, црт. 36, сл. у боји 21.

³¹ Б. Кнежевић, *Књишници Лаџушње*, ЗЛУМС 7 (1971) 38–39, 47–48, сл. 5, 6; eadem, *Манасџир Лаџушња*, Саопштења 18 (1986) 89–90, 110–112, сл. 4, 23; В. Svetković, *The portraits in Larišnja and iconography of joint ktetorship*, Ниш и Византија 11 (2013) 305–307, fig. 1, 10.

²³ Б. Тодић, *Српско искуство главами писателџ конца XIV – начала XV века* (у штампи). Захваљујемо професору Браниславу Тодићу на пружању увида у рад пре његовог објављивања.

²⁴ П. Ивић, М. Ёрковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 304; Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манасџир Дечани*, Београд 2005, 17; Ђ. Бубало, *Почетџак џређе дечанске хрисовуље*, Стари српски архив 6 (2007) 75–76, 80–81.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ Ни у трећем коауторском тексту Ц. Грозданова и Д. Ђорнакова о историјским портретима у Полошком (Грозданов, Ђорнаков, *Исџоријски њорџреји у Полошком III*, 39, сл. 5, 5а), ни у монографији о полошком манастиру Д. Ђорнакова (Ђорнаков, *Полошки манастир*, 48) не налазимо податак о времену настанка керамида и натписа на њој. Аутор текста у каталогу изложбе посвећене полошкој цркви, међутим, наводи да је керамида из око 1343. године (Поповска-Коробар, *Полошки манастир*, 47).

уздигнутом у молитви – постхумно су приказани севаст Јован у Светој Софији у Охриду³² и Остоја Рајаковић у Богородици Перивлепти у Охриду.³³ Уколико би се и помислило да је модел полошког храма у рукама Јована Драгушина могао бити изостављен због тога што је он приказан постхумно, подсетићемо на то да је јереј Теодор Лимниот на својој посмртној представи у цркви Светог Стефана у Костуру насликан с моделом храма,³⁴ а Петар Рареш у католикону манастира Дионисијата приказан без „образа“ задужбине у рукама, с тим што је у натпису, за разлику од полошког примера, молдавски војвода означен као ктитор.³⁵

Иако титула Јована Драгушина није позната, поједини истраживачи изнели су мишљење да је реч о деспоту,³⁶ неки су протумачили венац на његовој глави и раскошну одећу на његовој портретској представи као обележја деспотског достојанства,³⁷ док су поједини закључили да је крој Драгушинове хаљине најсличнији одори деспота Михаила из Доње Каменице.³⁸ На основу чињенице да је Драгушин био син деспота, а да та титула није била наследна,³⁹ изнета је претпоставка да је, када је реч о овом властелину, то правило било занемарено.⁴⁰ Приказивање Јована Драгушина с нимбом и венцем – инсигнијом својственом носиоцима највиших титула – који одговара Псеудо-

-Кодиновом опису венца што га носе царски синови с титулом деспота, те у црвеном кавадиону украшеном двоглавим орловима, драгим камењем и бисерима, с појасом око струка и прстењем на рукама, несумњиво указује на то да је Драгушин припадао највишем слоју српске властеле. Будући да су у хаљини истог кроја, боје и украсних мотива сликани не само деспоти већ и припадници средњег и нижег племства, па чак и велможе за које се не зна да ли су носиле било какву титулу,⁴¹ на основу наведених елемената не могу се извести поуздани и прецизни закључци о Драгушиновом достојанству. С обзиром на то да се у пратећем натпису и повељи из 1340. године име Јована Драгушина помиње без навођења било какве титуле, његову репрезентативну представу у полошком храму могуће је објаснити, како је већ уочено, једино чињеницом да је Драгушинов портрет настао после његове смрти и да га је поручила његова мајка.⁴²

С друге стране, монахиња Марија представљена је с моделом храма у рукама, а њене заслуге поменуте су у натпису који прати њен портрет и који означава искључиво њу као ктиторку (сл. 6, 7). На то да је управо она подигла цркву Светог Ђорђа у Полошком и украсила је фрескама указује и аналогија са читавим низом примера сачуваних у Византији и земљама под њеним културним утицајем. Приказивање ктитора са црквом у руци, као и истицање његовог задужбинарства у пратећем натпису, без обзира на то да ли је реч о владару, властелину или црквеном достојанственику, уобичајено је и веома често у монументалном сликарству источнохришћанских земаља током веома дугог раздобља. Овом приликом поменућемо само неколико примера. С моделом своје задужбине приказани су магистар Никифор у кипарској цркви Богородице Форвиотисе крај села Асину, севаст Евстатије Кодратос у Богородици Крини на Хиосу и севастократор Калојан у цркви у Бојани, а њихово ктиторство истакнуто је и у натписима поред представа.⁴³ На сличан начин истакнута је заслуга Теодора Лимниота за обнову Светих

³² Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд 1980, 61–62, црт. 8; Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 165, сл. у боји 18.

³³ Грозданов, *Охридско зидно сликарство*, 153–154. На овај начин приказани су и Димитрије, син кесара Дуке, у цркви Светог Пантелејмона у Охриду, непозната властелинка и Ефросина на јужној фасади костурског храма таксидарха Михаила, cf. *ibid.*, 35, црт. 3; G. Subotić, *Les compositions votives sur la façade sud de l'église du Taxiarque Michel à Kastoria*, ЗРВИ 51 (2014) 262–265, fig. 8–11. Преминуле личности представљане су и руку прекрштених на грудима (четири особе у цркви Светог Николе у Станичењу; непознати дечак приказан поред оца и Манојло, син Михаила Мустакија, у поменутој костурској цркви; деца ктитора у храму Светог Николе у месту Димилија-Фунтукли на Родосу итд.). За ове примере в. С. Габелић, *Прилој иознавања живописа цркве Св. Николе код Сџаничења*, Зограф 18 (1987) 27–28, сл. 6, 7; A. Semoglou, *Contribution à l'étude du portrait funéraire dans le monde byzantin (14e–16e siècle)*, Зограф 24 (1995) 6–7; М. Поповић, С. Габелић, Б. Цветковић, Б. Поповић, *Црква Светиој Николе у Сџаничењу*, Београд 2005, 92–93, 95, 98, сл. 37, 40–44 (Б. Цветковић); S. Brooks, *Women's authority in death. The patronage of aristocratic laywomen in late Byzantium*, in: *Female founders in Byzantium and beyond*, eds. L. Theis, M. Mullett, M. Grünbart, Wien 2013, 329–330, fig. 10; Subotić, *op. cit.*, 257, 265–266, fig. 3, 4, 12, 13.

³⁴ S. Pelekanidis, M. Chatzidakis, *Kastoria*, Athens 1985, 19, 20 (fig. 16); I. Sisiou, *The painting throughout the 13th century in Saint Stefanos of Kastoria*, Ниш и Византија 5 (2007) 395–396, fig. 1.

³⁵ Διονυσόπουλος, *op. cit.*, εικ. 2.

³⁶ Поповска-Коробар, *Полошки манастир*, 7, 10; Корунговски, Димитрова, *Византијска Македонија*, 125.

³⁷ Габелић, *Прилој иознавања живописа*, 25, п. 33; Габелић, *Манастир Лесново*, 114; Поповић, *Косџим и инсигније I*, 118; Корнаков, *Полошки манастир*, 35; Марјановић-Душанић, Суботин-Голубовић, *Повеља краља Стефана Душана*, 65–66; Ristovska, *L'église Saint-Georges*, 39, 41.

³⁸ Д. Фрфулановић, *Чија је црква у Доњој Каменици?*, Зборник радова Филозофског факултета 28–29 (Приштина–Блаце 2001) 329; eadem, *Живопис наоса Богородичине цркве у Доњој Каменици*, Београд 2015 (необјављени магистарски рад), 67, 73.

³⁹ Б. Ферјанчић, *Десјоји у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, 15–16.

⁴⁰ Грозданов, Ђорнаков, *Историјски иорјетрети у Полошком I*, 66; Марјановић-Душанић, Суботин-Голубовић, *Повеља краља Стефана Душана*, 66.

⁴¹ Кавадие пурпурне и црвене боје, светлије или тамније нијансе, носе деспот Јован Оливер у припрати Леснова, севастократор Влатко и кнез Паскач у Псачи, војвода Дејан у припрати цркве Ваведена Богородичиног у Кучевишту, севаст Јован у охридској Светој Софији итд. [cf. С. Габелић, *Нови иодаџак о севастокрајторској иишули Јована Оливера и време сликања лесновској наоса*, Зограф 11 (1980) 60, п. 51; Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 135, 160, 165, 173, сл. у боји 17, 18, 21; Габелић, *Манастир Лесново*, 170, Т. XLIV]. Двоглави орлови уписани у кругове појављују се на одећи деспота Јована Оливера у припрати Леснова и у параклису Светог Јована Претече у Светој Софији у Охриду, али и на одећи кесара Новака у Малом граду на Преспи, као и на оној Остоје Рајаковића у Богородици Перивлепти у Охриду (cf. Грозданов, *Охридско зидно сликарство*, 63, 154, сл. 44, црт. 9; Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, сл. у боји 17, црно-бела сл. 53, 84; Габелић, *Манастир Лесново*, 170, Т. XLIV).

⁴² Габелић, *Прилој иознавања живописа*, 25, п. 33.

⁴³ За наведене примере, портрете и натписе који их прате в. А. Stylianou, J. Stylianou, *Donors and dedicatory inscriptions*, 98–99; А. Василиев, *Ктиторски портрети*, Софија 1960, 20, 24, обр. 7; А. Грабар, *Боянска црква*, Софија 1978, 68–69, таб. I, III; А. Stylianou, J. A. Stylianou, *The painted churches of Cyprus*, 114–117, fig. 57; Ch. Pennas, *Some aristocratic founders. The foundation of Panaghia Krena on Chios*, in: *Women and Byzantine monasticism*, ed. J. Y. Perrault, Athens 1991, 61, fig. 16, 17; Г. Суботић, И. Тот, *Најџиис и историјске садржине на фрескама XI и XII века у западним областима царства*, ЗРВИ 36 (1997) 104–105; Т. Kambourova, *Le don de l'église – une affaire de couple?*, in: *Female founders*, 215–216, fig. 1.

бесребрника у Костуру⁴⁴ и маистра Никифора за подизање цркве Светог Николе у истом граду.⁴⁵ Када је реч о српским примерима, навешћемо оне који, као и полошко решење, потичу из времена Душанове владавине. Са „образом“ своје задужбине у руци, а у натпису јасно означени као ктитори, приказани су жупан Петар Брајан у Белој цркви каранској,⁴⁶ Јован Оливер у наосу Леснова,⁴⁷ као и извесни тепчија који је подигао југоисточни параклис у манастиру Трескавцу.⁴⁸ На истоветан начин означаване су и неке ктиторке, попут госпође Тамар у кападокијској цркви Светог Ђорђа у Белисирми (Кирк дам алти килисе)⁴⁹ и монахиње Катафиги Алексене у Светој Тројици близу Псинтоса на Родосу.⁵⁰

⁴⁴ Pelekanidis, Chatzidakis, *Kastoria*, 39, 43 (fig. 23); Суботић, Тот, *Најпјисци историјске садржине*, 110–111.

⁴⁵ Pelekanidis, Chatzidakis, *Kastoria*, 65 (fig. 19); Суботић, Тот, *Најпјисци историјске садржине*, 110.

⁴⁶ Cf. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске власијеле*, 140, сл. у боји 5, 7, црно-бела сл. 19; Д. Војводић, *О живојису Беле цркве каранске и савременом сликарству Раике*, Зограф 31 (2006–2007) 146–147.

⁴⁷ Cf. Габелић, *Манастир Лесново*, 112–118, Т. I.

⁴⁸ У науци је усвојено мишљење да је ктитор параклиса у манастиру Трескавцу тепчија Градислав, који се помиње као приложник селишта Бела Водица у другој трескавачкој повељи [М. Плигоријевић, *Сликарство њејчије Градислава у манастиру Трескавцу*, Зограф 5 (1974) 48–50; Ђорђевић, *Зидно сликарство српске власијеле*, 165–166, црт. 32, црно-бела сл. 66; С. Смолчић-Макуљевић, *Манастир Трескавац*, Београд 2013, 131 (сл. у боји), 216–217]. Имајући у виду чињеницу да је у натпису на западној фасади параклиса у Трескавцу сачуван само податак о звању властелина ктитора, као и изнето становиште да је друга трескавачка повеља фалсификат [Б. Бубало, *За ново, кријичко издање трескавачких хрисовуља краља Душана*, Стари српски архив 7 (2008) 207–228], мишљења смо да је засад најсигурније ктитором трескавачког параклиса сматрати извесног властелина са звањем тепчије, чије нам је име још непознато.

⁴⁹ Cf. S. Kalopissi-Verti, *Church inscriptions as documents. Chrysobulls – ecclesiastical acts – inventories – donations – wills*, ΔΧΑΕ 24 (2003) 84–85; N. Karamaouna, N. Peker, B. T. Uyar, *Female donors in thirteenth-century wall paintings in Cappadocia. An overview*, in: *Female founders*, 239–241, fig. 8, 9. За натпис v. L. Bernardini, *Les donateurs des églises de Cappadoce*, Byzantion 62 (1992) 132.

⁵⁰ Karamaouna, Peker, Uyar, *Female donors*, 241; Sh. E. J. Gerstel, S. Kalopissi-Verti, *Female church founders. The agency of the vil-*

lage widow in late Byzantium, in: *Female founders*, 204–205, fig. 3 (са старијом литературом).

Осим поменутих, постоји и низ других примера који, на основу података што их пружају ктиторски натписи или портрети (иако многи од њих данас нису сачувани, али се зна да су постојали), сведоче о заслугама појединих жена у подизању, обнављању или осликавању храмова – Кали Мелидони у цркви Преображења у Пирги на Евбеји,⁵¹ Еуфросине, жене Ксеноса Псалидаса, у цркви Христа Спаса у Верији,⁵² госпође Данице у Љуботену,⁵³ кнегиње Милице у Љубостињи⁵⁴ и непознате властелинке у Велућу.⁵⁵

На основу свега реченог уверени смо да је за подизање цркве Светог Ђорђа у Полошком и њено украшавање фрескама била заслужна искључиво монахиња Марија. На такав закључак упућују садржина натписа поред лика Јована Драгушина, с једне стране, и, с друге, изричито означавање његове мајке као ктиторке у пратећем натпису, као и њена представа с моделом полошког храма у рукама. Стога смо мишљења да је црква Светог Ђорђа задужбина монахиње Марије, то јест да је Полошко још један у низу средњовековних храмова за чију је изградњу и осликавање заслужна жена.

⁵¹ Gerstel, Kalopissi-Verti, *Female church founders*, 204; Karamaouna, Peker, Uyar, *Female donors*, 241.

⁵² Σ. Πελεκανίδης, *Καλλιέργης ὁλης Θεσσαλίας ἀριστος ζωγράφος*, Αθήνα 1973, 7; Gerstel, Kalopissi-Verti, *Female church founders*, 198.

⁵³ М. Радужко, *Живојис њрочеља и линејне јужној улаза Свејој Николе у Љубојену*, Зограф 32 (2008) 104–105, црт. 2–3.

⁵⁴ Д. Поповић, *Српски владарски њроб у средњем веку*, Београд 1992, 127–129; Б. Тодић, *Време њодизања и живојисања Љубосијине*, Саопштења 39 (2007) 101–110; Стародубцев, *Задужбинарство и књијори*, 46.

⁵⁵ Питање идентитета насликаних личности на западном зиду наоса храма у Велућу и, у вези с тим, ктитора и датовања живописа истраживачи су различито решавали. За преглед литературе v. Б. Тодић, *Прилој бољем њознавању најсијарије историје Велућа*, Саопштења 20–21 (1988/1989) 67–75; Starodubcev, *Srpsko zidno slikarstvo*, 4–7 (katalog); eadem, *Задужбинарство и књијори*, 53, n. 108.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – REFERENCE LIST

Babić G., *Quelques observations sur le cycle des grandes fêtes de l'église de Pološko (Macédoine)*, Cahiers archéologiques 27 (1978) 163–178.

Bernardini L., *Les donateurs des églises de Cappadoce*, Byzantion 62 (1992) 132.

Brooks S., *Women's authority in death. The patronage of aristocratic laywomen in late Byzantium*, in: *Female founders in Byzantium and beyond*, eds. L. Theis, M. Mullett, M. Grünbart, Wien–Köln–Weimar 2011/2012, 329–330, fig. 10.

Cvetković B., *The portraits in Lapušnja and iconography of joint ktetorship*, Ниш и Византија 11 (2013) 305–307 [Cvetković B., *The portraits in Lapušnja and iconography of joint ktetorship*, Ниш i Vizantija 11 (2013) 305–307].

Dimitrova E., *The portal to heaven. Reaching the gates of immortality*, Ниш и Византија 5 (2007) 370–371 [Dimitrova E., *The portal to heaven. Reaching the gates of immortality*, Ниш i Vizantija 5 (2007) 370–371, fig. 3].

Gerstel E. J. Sh., Kalopissi-Verti S., *Female church founders. The agency of the village widow in late Byzantium*, in: *Female founders*, 198–205.

Kambourova T., *Le don de l'église – une affaire de couple?*, in: *Female Founders*, 215–216.

Kalopissi-Verti S., *Church inscriptions as documents. Chrysobulls – ecclesiastical acts – inventories – donations – wills*, ΔΧΑΕ 24 (2003) 84–85 [Kalopissi-Verti S., *Church inscriptions as documents. Chrysobulls – ecclesiastical acts – inventories – donations – wills*, DChAE 24 (2003) 84–85].

Karamaouna N., Peker N., Uyar B. T., *Female donors in thirteenth-century wall paintings in Cappadocia. An overview*, in: *Female founders*, 239–241.

Pelekanidis S., Chatzidakis M., *Kastoria*, Athens 1985.

Pennas Ch., *Some aristocratic founders. The foundation of Panaghia Krena on Chios*, in: *Women and Byzantine monasticism*, ed. J. Y. Perrault, Athens 1991, 61.

Popova A., *The Acheiropoietos Images in St. Georges at Pološko*, Patrimonium.Mk 11 (Скопје 2014) 157 [Popova A., *The Acheiropoietos Images in St. Georges at Pološko*, Patrimonium.Mk 11 (Skopje 2014) 157].

Popova A., *The cult of the Virgin and the liturgical poetry in the feast cycle at St. George at Pološko*, Patrimonium.Mk 12 (Скопје 2015) 133 [Popova A., *The cult of the Virgin and the liturgical poetry in the feast cycle at St. George at Pološko*, Patrimonium.Mk 12 (Skopje 2015) 133].

- Ristovska A., *L'eglise Saint-Georges de Pološko (Macédoine): recherche sur le monument et ses peintures et ses peintures murales (XIVe siècle)*, Paris 2010 (непубликована докторска дисертација) [Ristovska A., *L'eglise Saint-Georges de Pološko (Macédoine): recherche sur le monument et ses peintures et ses peintures murales (XIVe siècle)*, Paris 2010 (nepublikovana doktorska disertacija)].
- Semoglou A., *Contribution à l'étude du portrait funéraire dans le monde byzantin (14e–16e siècle)*, Зограф 24 (1995) 6–7.
- Sisiou I., *The painting throughout the 13th century in Saint Stefanos of Kastoria*, Ниш и Византија 5 (2007) 395–396 [Sisiou I., *The painting throughout the 13th century in Saint Stefanos of Kastoria*, Niš i Vizantija 5 (2007) 395–396].
- Starodubcev T., *Srpsko zidno slikarstvo u doba Lazarevića i Brankovića (1375–1459)*, Београд 2007 (непубликована докторска дисертација) [Starodubcev T., *Srpsko zidno slikarstvo u doba Lazarevića i Brankovića (1375–1459)*, Београд 2007 (nepublikovana doktorska disertacija)].
- Stylianou A., Stylianou J., *Donors and dedicatory inscriptions, supplicants and supplications in the painted churches of Cyprus*, JÖBG 9 (1960) 98–121.
- Stylianou A., Stylianou J. A., *The painted churches of Cyprus. Treasures of Byzantine art*, London 1985.
- Subotić G., *Les compositions votives sur la façade sud de l'église du Taxiarque Michel à Kastoria*, ЗРВИ 51 (2014) 257–266.
- Velmans T., *La peinture murale byzantine à la fin du Moyen Âge*, I, Paris 1977.
- Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., *Η κτιτορική παράσταση της μονής της Αγίας Παρασκευής στο Μονοδένδρι της Ηπείρου (1414)*, ΔΧΑΕ 24 (2003) 231–241, еик. 1, 5 [Acheimastou-Potamianou M., *Hē ktitorikē parastasē tēs monēs tēs Agias Paraskeuēs sto Monodentri tēs Hēpeirou (1414)*, Dchae 24 (2003) 231–241, eik. 1, 5].
- Διονυσόπουλος Ν., *Γυναικείες παρουσίες στο Άγιον Όρος: τα οικογενειακά πορτρέτα της Έλενας Ράρες και της Ρωξάνδρας Λαπουσνεάνου, πριγκιπισσών της Молдаβίας, στις Μονές Διονύσιου και Δοχειαρίου (16^{ος} αι.)*, in: ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ. Зборник у часи Мирјане Живојиновић, II, eds. Б. Миљковић, Д. Џелебџић, Београд 2015, 469–474 [Dionusopoulos N., *Gunaikēies parousies sto Agion Oros: ta oikogeneiaka portreta tēs Elenas Rares kai tēs Rōksandras Lapousneanou, prigkipissōn tēs Moldavias, stis Mones Dionysiou kai Docheiariou (16os ai.)*, in: PERIVOLOS. Zbornik u časit Mirjane Živojinović, II, eds. B. Miljković, D. Dželebdžić, Београд 2015, 469–474, eik 2].
- Πελεκανίδης Σ., *Καλλιέργης όλης Θετταλίας άριστος ζωγράφος*, Αθήνα 1973 [Pelekanidēs S., *Kalliergēs olēs Thettalias aristos zōgraphos*, Athēna 1973].
- Σίσσιου Ι., *Ο Άγιος Νικόλαος του Κυρίτου στην Καστοριά και ο Άγιος Γεώργιος στο Πολοσκο*, Ниш и Византија 9 (2011) 321 [Sisiou I., *Agios Nikolaos tou Kuritsē stēn Kastoria kai o Agios Georgios sto Polosko*, Niš i Vizantija 9 (2011) 321].
- Τσιγαρίδας Ε. Ν., *Καστοριά. Κέντρο ζωγραφικής την εποχή των Παλαιολόγων (1360–1450)*, Θεσσαλονίκη 2013 [Tsigaridas E. N., *Kastoria. Kentro zōgraphikēs tēn epochē tōn Palaiologōn (1360–1450)*, Thessalonikē 2013].
- Балабанов К., Николовски А., Ќорнаков Д., *Сјоменици на култураи на Македонија*, Скопје 1980 [Balabanov K., Nikolovski A., Kornakov D., *Sromenici na kulturata na Makedonija*, Skorje 1980].
- Бубало Ђ., *Почеиак иреће дечанске хрисовуље*, Стари српски архив 6 (2007) 75–76, 80–81 [Bubalo Đ., *Početak treće dečanske hrisovulje*, Stari srpski arhiv 6 (2007) 75–76, 80–81].
- Бубало Ђ., *За ново, критичко издање трескавачких хрисовуља краља Душана*, Стари српски архив 7 (2008) 207–228 [Bubalo Đ., *Za novo, kritičko izdanje treskavačkih hrisovulja kralja Dušana*, Stari srpski arhiv 7 (2008) 207–228].
- Василиев А., *Ктиторски портрети*, Софија 1960 [Vasiliev A., *Ktitorski portreti*, Sofija 1960].
- Војводић Д., *Идејне основе српске владарске слике у средњем веку*, Београд 2006 (непубликована докторска дисертација) [Vojvodić D., *Idejne osnove srpske vladarske slike u srednjem веку*, Београд 2006 (nepublikovana doktorska disertacija)].
- Војводић Д., *Порпиреи владара, црквених допјојансјвеника и илемеија у наосу и ириураиу*, in: *Зидно сликарсјво манасјиура* Дечана. Грађа и сјууује, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 265–275 (Vojvodić D., *Portreti vladara, crkvenih dostojanstvenika i plemića u naosu i priprati*, in: *Zidno slikarstvo manastira Dečana. Gradja i studije*, ed. V. J. Djurić, Београд 1995, 265–275).
- Војводић Д., *О живојису Беле цркве каранске и сувременом сликарсјву Раике*, Зограф 31 (2006–2007) 146–147 [Vojvodić D., *O živopisu Bele crkve karanske i suvremenom slikarstvu Raške*, Zograf 31 (2006–2007) 146–147].
- Габелић С., *Манасјиур Лесново. Исјорија и сликарсјво*, Београд 1998 (Gabelić S., *Manastir Lesnovo. Istorija i slikarstvo*, Београд 1998).
- Габелић С., *Прилои иознавања живојиса цркве Св. Николе код Сјаниченја*, Зограф 18 (1987) 25–28 [Gabelić S., *Prilog raznavanja živopisa Sv. Nikole kod Staničenja*, Zograf 18 (1987) 25–28].
- Габелић С., *Нови иодашјак о севастјокрајорској ииууули Јована Оливера и време сликања лесновској наоса*, Зограф 11 (1980) 60 [Gabelić S., *Novi podatak o sevastokratoj tituli Jovana Olivera i vreme slikanja lesnovskog naosa*, Zograf 11 (1980) 60].
- Глигоријевић М., *Сликарсјво иејчије Градислава у манасјиуру Трескавиу*, Зограф 5 (1974) 48–50 [Gligorijević M., *Slikarstvo terčije Gradislava u manastiru Treskavcu*, Zograf 5 (1974) 48–50].
- Грабар А., *Боянската църква*, Софија 1978 (Grabar A., *Boiānskata tšurkva*, Sofija 1978).
- Грозданов Ц., Ђорнаков Д., *Исјоријски иорпиреи у Полошком I*, Зограф 14 (1983) 60–66 [Grozdanov C., Ćornakov D., *Istorijski portreti u Pološkom I*, Zograf 14 (1983) 60–66].
- Грозданов Ц., Ђорнаков Д., *Исјоријски иорпиреи у Полошком II*, Зограф 15 (1984) 85–93 [Grozdanov C., Ćornakov D., *Istorijski portreti u Pološkom II*, Zograf 15 (1984) 85–93].
- Грозданов Ц., Ђорнаков Д., *Исјоријски иорпиреи у Полошком III*, Зограф 18 (1987) 37–42 [Grozdanov C., Ćornakov D., *Istorijski portreti u Pološkom III*, Zograf 18 (1987) 37–42].
- Грозданов Ц., *Охридско зидно сликарсјво XIV века*, Београд 1980 [Grozdanov C., *Ohridsko zidno slikarstvo XIV века*, Београд 1980].
- Грујић Р., *Краљица Теодора, маиу цара Душана*, Гласник Скопског научног друштва I/2 (1925) 322–323 [Grujić R., *Kraljica Teodora, mati cara Dušana*, Glasnik Skopskog naučnog društva I/2 (1925) 322–323].
- Ђорђевић М. И., *Зидно сликарсјво српске власјтеле у доба Немањића*, Београд 1994 (Djordjević M. I., *Zidno slikarstvo srpske vlastele u doba Nemanjića*, Београд 1994).
- Ђурић В. Ј., *Византијске фреске у Јујославију*, Београд 1974 (Djurić V. J., *Vizantijske freske u Jugoslaviji*, Београд 1974).
- Ђурић В. Ј., *Полошко. Хиландарски метоу и Драјушинова иробница*, Зборник Народног музеја 8 (1975) 327–342 [Djurić V. J., *Pološko. Hilandarski metoh i Dragušinova grobnica*, Zbornik Narodnog muzeja 8 (1975) 327–342].
- Ђурић В. Ј., *Мали Град – Св. Ајјанасјје у Косјуру – Борје*, Зограф 6 (1975) 31–35 [Djurić V. J., *Mali Grad – Sv. Atanasije u Kosturu – Borje*, Zograf 6 (1975) 31–35].
- Ивић П., Грковић М., *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976 (Ivić P., Grković M., *Dečanske hrisovulje*, Novi Sad 1976).
- Кнежевић Б., *Књижиори Лајушње*, ЗЛУМС 7 (1971) 38–48 [Knežević B., *Ktitori Larušnje*, ZLUMS 7 (1971) 38–48].
- Кнежевић Б., *Манасјиур Лајушња*, Саопштења 18 (1986) 89–112 [Knežević B., *Manastir Larušnja*, Saopštenja 18 (1986) 89–112].
- Ќорнаков Д., *Полошки манасјиур Свети Ђорђи*, Скопје 2006 (Ćornakov D., *Pološki manastir Sveti Gorgi*, Skorje 2006).
- Коруновски С., Димитрова Е., *Византијска Македонија. Исјорија на умејносјја на Македонија од IX до XV век*, Скопје 2006 (Korunovski S., Dimitrova E., *Vizantijska Makedonija. Istorija na umetnosti na Makedonija od IX do XV век*, Skorje 2006).
- Мано-Зиси Ђ., *Полошко*, Стариуар 6 (1931) 114–123 [Mano-Zisi Đ., *Pološko*, Starinar 6 (1931) 114–123].
- Марјановић-Душанић С., *Суботин-Голубовић Т., Повеља краља Стефана Душана о иоклону Хиландару цркве Св. Ђорђа и села Полошко*, Стари српски архив 6 (2007) 55–67 [Marjanović-Dušanić S., Subotin-Golubović T., *Povelja kralja Stefana Dušana o poklonu Hilandaru crkve Sv. Djordja i sela Pološko*, Stari srpski arhiv 6 (2007) 55–67].
- Мавродинов Н., *Старобългарската живопис*, Софија 1946 (Mavrodinov N., *Starobŭlgarskata zhivopis*, Sofija 1946).
- Марковић В., *Православно монашјво и манасјиури у средњевековној Србију*, Сремски Карловци 1920 (Marković V., *Pravoslavno*

- monaštvo i manastiri u srednjovekovnoj Srbiji, Sremski Karlovci 1920).
- Микић Ж., *Тело сина деспоиџа Јована Драгушина у Полошком манастиру*, Зограф 18 (1987) 44 [Mikić Ž., *Telo sina despota Jovana Dragušina u Pološkom manastiru*, Zograf 18 (1987) 44].
- Минчева К., *Исторически сведения за Полошкия манастир "Св. Георги Победоносец"*, Годишник на Софийския университет "Св. Климент Охридски" 98/17 (София 2013) 206 [Mincheva K., *Istoricheski svedeniia za Poloshkiiā manastir "Sv. Georgi Pobedonosets"*, Godishnik na Sofiyskiiā universitet "Sv. Kliment Ohridski" 98/17 (Sofia 2013) 206].
- Новаковић С., *Законски споменници српских држава средњега века*, Београд 1912 (Novaković S., *Zakonski spomenici srpskih država srednjega века*, Beograd 1912).
- Петковић В. Р., *Прејлед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950 (Petković V. R., *Pregled crkvenih spomenika kroz povescicu srpskog naroda*, Beograd 1950).
- Попова А., *Појребнаиџа литургиџа и фрескиџе во црквиџа Св. Ѓорџи Полошки*, Хоризонти 8 (Битола 2012) 179–186 [Popova A., *Pogrebnata liturgija i freskite vo crkvata Sv. Gorgi Pološki*, Horizonti 8 (Bitola 2012) 179–186].
- Поповић Б., *Костим и инсигниџе српске властеле у средњем веку I–II*, Београд 2006 (непубликовани магистарски рад) [Popović B., *Kostim i insignije srpske vlastele u srednjem веку I–II*, Beograd 2006 (nepublikovani magistarski rad)].
- Поповић Д., *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992 (Popović D., *Srpski vladarski grob u srednjem веку*, Beograd 1992).
- Поповић М., Габелић С., Цветковић Б., Поповић Б., *Црква Светиџи Николе у Станичену*, Београд 2005 (Popović M., Gabelić S., Svetković B., Popović B., *Crkva Svetog Nikole u Staničenju*, Beograd 2005).
- Поповска-Коробар В., *Полошки манастир Св. Ѓорџи*, Скопје 1998 (Popovska-Korobar V., *Pološki manastir Sv. Gorgi*, Skopje 1998).
- Радојичић Сп. Ѓ., *Краљица Мариџа*, Мисао 21/1-2 (Београд 1926) 90 [Radojičić Sp. Dj., *Kraljica Marija*, Misao 21/1-2 (Beograd 1926) 90].
- Радојичић С., *Старо српско сликарство*, Београд 1966 (Radojičić S., *Staro srpsko slikarstvo*, Beograd 1966).
- Радонић Ј., *О деспоиџу Јовану Оливеру и његовој жени Ани Мариџи*, Глас СКА 94 (1914) 84–85 [Radonić J., *O despot Jovanu Oliveru i njegovoj ženi Ani Mariji*, Glas SKA 94 (1914) 84–85].
- Радујко М., *Живоиџс прочеља и линете јужној улаза Светиџи Николе у Љуботиџу*, Зограф 32 (2008) 104–105 [Radujko M., *Živopis pročelja i linete južnog ulaza Svetog Nikole u Ljubotenu*, Zograf 32 (2008) 104–105].
- Расолкоска-Николовска З., *Кититорскиџи џорџреџи во сигноџио сликарство во Македониџа*, in: eadem, *Средновековнаиџа уметноџи* во Македониџа. *Фрески и икони*, Скопје 2004, 296–297 (Rasolkoska-Nikolovska Z., *Kitorskiot portret vo zidnoto slikarstvo vo Makedonija*, in: eadem, *Srednovekovnata umetnost vo Makedonija. Freski i ikoni*, Skopje 2004, 296–297).
- Расолкоска-Николовска З., *О истџориџским џорџреџима у Псаџи и времену њиховџи настџанка*, Зограф 24 (1995) 43–49 [Rasolkoska-Nikolovska Z., *O istorijskim portretima u Psaci i vremenu njihovog nastanka*, Zograf 24 (1995) 43–49].
- Смолчић-Макуљевић С., *Манастир Трескавац*, Београд 2013 [Smolčić-Makuljević S., *Manastir Treskavac*, Beograd 2013].
- Соловјев А., *Одабрани споменници српској џрава од XII до краџа XV века*, Београд 1926 (Solovjev A., *Odabrani spomenici srpskog prava od XII do kraja XV века*, Beograd 1926).
- Стародубцев Т., *Задужбинарство и китџитџори у Србиџи у доба Лазаревиџа*, Саопштења 42 (2010) 45–53 [Starodubcev T., *Zadužbinarstvo i kititori u Srbiji u doba Lazarevića*, Saopštenja 42 (2010) 45–53].
- Стародубцев Т., *О џорџреџима у Раваници*, ЗРВИ 49 (2012) 340–345 [Starodubcev T., *O portretima u Ravanici*, ZRVI 49 (2012) 340–345].
- Суботић Ѓ., Тот И., *Наџпиџи истџориџске садрџине на фрескама XI и XII века у заџпадним областима царствова*, ЗРВИ 36 (1997) 104–111 [Subotić G., Tot I., *Natpisi istorijske sadržine na freskama XI i XII века u zapadnim oblastima carstva*, ZRVI 36 (1997) 104–111].
- Тодић Б., Чанак-Медић М., *Манастир Дечани*, Београд 2005 (Todić B., Čanak-Medić M., *Manastir Dečani*, Beograd 2005).
- Тодић Б., *Време џодизања и живџиџисања Љубосџиџе*, Саопштења 39 (2007) 101–110 [Todić B., *Vreme podizanja i živopisanja Ljubostinje*, Saopštenja 39 (2007) 101–110].
- Тодић Б., *Прилоџ, бољем џознавању најстџариџе истџориџе Велуџа*, Саопштења 20–21 (1988/1989) 67–75 [Todić B., *Prilog, boljet poznavanju najstarije istorije Veluća*, Saopštenja 20–21 (1988/1989) 67–75].
- Тодич Б., *Сербскоџе искуство глазама писателџи коџца XIV – наџчала XV века (у штампџи)* [Todich B., *Serbskoe iskustvo glazami pisatelei konca XIV – nachala XV века (u štampi)*].
- Ферјанчић Б., *Деспоџиџи у Византиџи и јужнословенским земљама*, Београд 1960 (Ferjančić B., *Despoti u Vizantiji i južnoslovenskim zemljama*, Beograd 1960).
- Фрфулановић Д., *Чиџа је црква у Доњџи Каменици?*, Зборник радова Филозофског факултета 28–29 (Приштина–Блаце 2001) 329 [Frfulanović D., *Čija je crkva u Donjoj Kamenici?*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta 28–29 (Priština–Blace 2001) 329].
- Фрфулановић Д., *Живоиџс наоса Боџородиџине цркве у Доњџи Каменици*, Београд 2015 (необјављени магистарски рад) [Frfulanović D., *Živopis naosa Bogorodičine crkve u Donjoj Kamenici*, Beograd 2015 (neobjavljeni magistarski rad)].

The founder of the Church of Saint George at Pološko

Dragana Pavlović

Since 1931, when Djorđe Mano-Zisi published in the journal *Starinar* the first results of his explorations of the frescoes in the church of Saint George at Pološko, until 1982, when the conservation of the murals in the church was undertaken, the body of knowledge about the history of the church at Pološko was based on the data provided by two gift charters granted to Athonite monasteries (Fig. 1). The earlier of the two charters, by which King Dušan granted the church of Saint George at Pološko and all of its landed estates to the monastery of Hilandar, offers

valuable information about the persons who were directly linked to its history. According to the charter, Dragušin found a suitable site for his burial church, which was to be granted, with all of its landed estates, to the church of the Virgin at Hilandar according to the will of Dragušin's mother, basilissa Marina, who had already become the nun Maria. While researchers have not sought to establish who was actually responsible for the construction and decoration of the church at Pološko, they have presented various opinions on the dating of its frescoes and the kin-

ship relationship between the basilissa Marina, Dragušin and the Serbian King Dušan.

The conservation of the frescoes in the church at Pološko was carried out between 1982 and 1986. After removing the seventeenth-century fresco layer, which had covered the fourteenth-century paintings on the wall that had formerly served as the western façade of the church, an original portrait ensemble was discovered. Cvetan Grozdanov and Dimitar Ćornakov presented the results of these explorations in their jointly written papers published in three issues of the journal *Zograf*. In the church at Pološko, as well as in the somewhat later narthex in Lesnovo, the image of the family of the Serbian ruler, Stefan Dušan, is placed above the portrait of the members of the aristocratic family (Fig. 2). In the northern section of the western façade of the church at Pološko, King Stefan Dušan is shown in the upper zone, whereas in the southern section of the same wall, in the upper zone, his son Uroš and Queen Jelena can be seen. The portrait of Jovan Dragušin and his wife is placed below the portrait of the Serbian king, i.e. in the northern section of the western façade of the church, while the area to the south of the entrance, beneath the portrait of Uroš and Queen Jelena, features the figures of Dragušin's son and mother – the nun Maria (Fig. 3). Jovan Dragušin is wearing a gold circlet with *prependoulia* (strings of pearls) on his head; he is dressed in a long-sleeved chemise and a belted purple short-sleeved *kabbadion* adorned with gold two-headed eagles in circles (Fig. 4). The inscription next to it reads: ΕΚΟΙΜΙΘΕΙ Ο ΔΟΥΛΟΣ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΙΩ(ΑΝΝΗ)C Ο ΔΡΑΓΟΥCΙΝΟC Κ(ΑΙ) ΟΙΟC ΤΟΥ ΔΕCΠΟΤΟΥ ΤΟΥ ΑΛΔΙΜΙΡΟΥ Κ(ΑΙ) ΑΥΤΑΔΕΛΦΟC ΤΟΥ ΨΗΛΟΤΑΤΟΥ ΚΡΑΛΙ Κ(ΑΙ) ΑΥΘΕΝΤΟΥ ΗΜΩΝ ΓΕΓΟΝΕΝ ΔΕ Ο ΝΑΟC ΟΥΤΟC ΗC ΜΝΙΜΟCΙΝ[ΟΝ] ΑΥΤΟΥ Κ(ΑΙ) Ο Θ(ΕΟ)C COCI ΑΥΤΟΝ (Fig. 5). To the south of the entrance, the nun Maria is depicted, dressed in a dark cassock (Fig. 6). She wears a mauve veil, wrapped around the neck and falling on the shoulders. She carries a model of a church; the accompanying inscription reads: ΔΕΗCΙC Τ(Η)C ΔΟΥΛ[Η]C ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΜΑΡΙΑC ΤΗC [...] ΤΗC ΒΑCΕΙΛΙCΑC [ΤΗC ΟΝΟΜΑCΘΕΙCΗC ΜΑ]ΡΙΝΑC Κ(ΑΙ) ΚΤΙΤΟΠΙ[CΑC ΤΟΥ] ΝΑΟΥ (Fig. 7).

After these portraits and the accompanying inscriptions had been discovered, it was possible to establish the kinship relationship between the Serbian King Dušan and Jovan Dragušin. Based on the references to Greek lands in King Dušan's title, the frescoes in the church at Pološko were dated to the period between 1343. and 1345. The reference to Jovan Dragušin as a person responsible for finding the site for the church in the charter issued in 1340. has led researchers to assume that it was him who started building the church at Pološko as his burial church and after Dragušin's sudden death his mother, basilissa Marina, at that time already the nun Maria, undertook not only to complete the construction of the church but also to have it painted in frescoes. The hypothesis that Jovan Dragušin was ktetor of church at Pološko, in fact that Pološko was endowment of that nobleman and his mother, i. e. that Jovan Dragušin began the construction of the church of Saint George, whereas nun Maria was responsible for the completion of construction and painting of the church has been unanimously adopted in recent

scholarly literature. In order to revisit the assumption it is necessary to reconsider all available evidence. The reference to Dragušin, in the charter of 1340, as a person who found a site for his burial church does not necessarily imply that he was also responsible for the construction of the church at Pološko. On the contrary, the practice of building a church at a place found by another person – which was commonly accompanied with miracles and the act of marking the chosen place with a cross – was widespread. For example, in the founding charter of the Dečani monastery, Saint Sava is mentioned as the person who had found and blessed the place where the church was built. Yet, it is a well-known fact that the first Serbian archbishop was not the founder of Dečani. The charter of 1340, which establishes a relation between Hilandar and Pološko, mentions merely Dragušin's merits regarding the finding of the site for the church. In the further text, the charter fails to mention him as the founder, which would support the assumptions of earlier researchers. If Dragušin had really begun the construction of his own burial church, the question arises as to whether and for what reason King Dušan and the nun Maria would have failed to mention and highlight that their close relative had also been the founder of the church. The information as to who was the person responsible for the construction and painting of the church at Pološko is provided by the portraits in the church and the accompanying inscriptions. Jovan Dragušin is shown without a model of a church in his hands, while the inscription next to him does not mention him as the *ktetor* (Fig. 4, 5). In other words, if this nobleman had been the one who had undertaken the construction of the church at Pološko, this fact would have been mentioned in the inscription beside his portrait and highlighted in the his depiction. Although there are examples that demonstrate that persons responsible for the construction, renovation and painting of churches could be depicted without a model of the church, in such cases, their merits were mentioned either in the dedicatory inscription or in other inscriptions accompanying the portrait (e.g. Despot Jovan Oliver in the narthex of Lesnovo, Kaiser Novak in the cave church on the island of Mali Grad in Lake Prespa, Voevod Michael in the church of Saint Paraskevi at Vitsa, the founders of the churches of Saint Mamas in Louvaras and the Panagia Theotokos in Kakopetria in Cyprus), which was not the case in Pološko. Furthermore, if the construction of Saint George's church at Pološko had been a joint ktetorship, i.e. if Dragušin had begun building his own burial church and his mother, the nun Maria, had merely arranged for it to be completed and painted, the donor's portrait on the western façade of the church would have featured the son and the mother offering the model of their endowment together to the patron saint.

Judging by the majority of surviving examples, images of two persons submitting a model of a church usually signify their joint ktetorship. The model of a church is jointly held between two persons both in cases when they jointly and simultaneously acted as its founders and those of when the construction was undertaken by one person and the building was completed or decorated owing to the efforts of another (e.g. Stefan Dečanski and Dušan Dečani, Prince Paskač and Sebastokrator Vlatko in Psača,

Duke Radul and Prince Bogoje at Lapušnja). The depiction of Jovan Dragušin on the wall that formerly served as the western façade of the church is, as indicated by the inscription next to his portrait, his posthumous portrait. On the other hand, the nun Maria is shown with a model of the church in her hands, while her merits are mentioned in the inscription that accompanies her portrait and designates her as the only *ktetor* (Fig. 6, 7). A series of analogous examples from the Byzantine Empire and other countries exposed to its cultural influences indicate that it was the nun Maria who had the church of Saint George at Pološko built and decorated with frescoes. The practice of depicting founders with models of their churches in their hands, as well as the practice of highlighting their role as *ktetors* in the accompanying inscriptions, no matter whether they were monarchs, aristocrats or ecclesiastical dignitaries, was common and frequent in monumental painting in Eastern Orthodox countries over a very long period. For example, Magister Nikephoros in the church of the Virgin Phorbiotissa near the village of Asinou in Cyprus, Sebastos Eustathios Kodratos in the church of Panagia Krena on Chios and Sebastokrator Kaloyan in the Boyana church were depicted with the models of the churches founded by them, while their act of founding was also highlighted in the inscriptions. The role of Theodore Limniotis in the restoration of the church of the Holy Anargyroi in Kastoria and the merits of Magister Nikephoros for the construction of the church of Saint Nicholas in the same city are highlighted in a similar way. As far as Serbian examples are concerned, we will mention only those which, just like Pološko, date back to Dušan's reign. The persons depicted holding the models of their endow-

ments and accompanied with inscriptions clearly identifying them as founders include *Župan* Petar Brajan in the Bela crkva (White Church) of Karan and Jovan Oliver in the naos of Lesnovo, as well as a certain *tepčija* (court dignitary) who built the southeastern chapel in the monastery of Treskavac. Some ladies who acted as *ktetors* were designated in the same way – e.g. the lady Tamar in the Cappadocian church of Saint George in Belisirama (Kırk Dam Altı Kilise) and the nun Kataphyge Alexena in the church of Hagia Triada near Psinthos on Rhodes. In addition to these, there are other examples which, judging by the information provided in donor's inscriptions and portraits (many of which have not survived, but are known to have existed), serve as evidence of the involvement of some women in the construction, renovation or decoration of the churches – Kale Meledone in the church of the Transfiguration in Pyrgi of Euboia, Euphrosyne, the wife of Xenos Psalidas, in the church of Christ the Saviour in Berroia, the lady Danica in Ljuboten, Princess Milica in Ljubostinja, and, the unknown noblewoman in Veluče.

Based on the presented arguments, we are convinced that basilissa Marina, i.e. the nun Maria, was the only person responsible for the construction and painting of the church of Saint George at Pološko. This conclusion is suggested by the content of the inscription next to the image of Jovan Dragušin and by the explicit designation of his mother as *ktetor* in the inscription accompanying her portrait, as well as the fact that she is shown with the model of the Pološko church in her hands. Accordingly, the church of Saint George is an endowment of nun Maria, i.e. Pološko church is one of the medieval churches that were built and painted due to the efforts a female donor.